

Κριτική αποτίμηση της λενινιστικής αντίληψης για την κοινωνική επανάσταση

Κώστας Σταμάτης*

I

Σχετικά με το πρόβλημα της μετάβασης στο σοσιαλισμό οι Marx και Engels κατέλειπαν μερικές άκρως ενδιαφέρουσες, αλλά όμως αποσπασματικές και διάσπαρτες σκέψεις. Η κεντρική ιδέα που τις διαπερνά πάντως είναι ένας στενός σύνδεσμος μεταξύ δημοκρατίας και σοσιαλισμού¹. Ο πρώτος επιφανής μαρξιστής, που κατεξοχήν αντιμετώπισε το πρόβλημα και μάλιστα στην ιστορική πράξη, υπήρξε ο Lenin. Ο πυρήνας της πολιτικής σκέψης του επαναστάτη ηγέτη θα μπορούσε αδρομερώς να συνοψισθεί στα ακόλουθα². Το αστικό κράτος πρέπει να εκπορθηθεί, με μετωπική επίθεση των αντικεφαλαιοκρατικών δυνάμεων. Ταυτόχρονα πρέπει να εγκαινιασθεί *ένα καθεστώδες δυαδικής εξουσίας*, για ορισμένη περίοδο. Το καθεστώδες τούτο αφενός θα κατατείνει σε υποκατάσταση της κρατικής εξουσίας από μία ανταγωνιστική εξουσία, που θα συγκεντρώνεται στα συμβούλια των εργατών, αγροτών, στρατιωτών και αφετέρου θα οδεύει σε σταδιακό μαρσισμό του κράτους, ως συγκεντρωτική και καταπιεστική μηχανή εξουσιασμού.

Αν η επαναστατημένη πλειοψηφία του λαού δεν επιθυμεί να ηττηθεί στον δίκαιο αγώνα της, τότε πρέπει να απομονώσει και να εξουδετερώσει την αντιδημοκρατική μειοψηφία των εκμεταλλευτών της και όσους την ακολουθούν. Η άσκηση της εξουσίας

---

* Αναπληρωτής καθηγητής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

από τους εκπροσώπους της εργατικής τάξης και των συμμάχων της θα προσλάβει αναγκαστικά δικτατορική μορφή απέναντι στους αντιπάλους, για όσο χρονικό διάστημα απαιτηθεί. Σε ό,τι αφορά όμως στο εσωτερικό του επαναστατικού συνασπισμού εξουσίας, η δημοκρατία δεν θα καταργηθεί. Θα μεταλλαχθεί όμως σε βάθος, με τη σύσταση και λειτουργία συσσωματώσεων των εργαζομένων, που θα συνδυάζουν θεσμικά μορφές άμεσης και δευτερευόντως αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Η προλεταριακή δικτατορία θα πρέπει να είναι άμεση δημοκρατία στην ίδια τη λαϊκή της βάση, της οποίας οι εκλεγόμενοι αντιπρόσωποι θα υπόκεινται σε επιτακτική και ανακλητή εντολή. Η δικτατορία αυτή, σύμφωνα με το μαρξιστικό-λενινιστικό *credo*, συνίσταται σε μια κυριαρχία που κερδίζεται και διατηρείται με τη χρήση δύναμης και βίας από την εργατική τάξη και τους συμμάχους της ενάντια στην αστική. Η ιστορική εμπειρία διδάσκει εξάλλου ότι η *επαναστατική κυριαρχία από τη φύση της είναι ανεπίδεκτη τιθασεύσεως ή υποταγής σε κανόνες δικαίου*.

Η θερμότητα που ελκύεται από μια επαναστατική έκρηξη δεν είναι συμβιβάσιμη, πράγματι, με την ψυχρότητα και τη σταθερότητα του θεσμικού πλαισίου που ίσχυσε μέχρι τότε. Άλλωστε η δυναμική της στοχεύει ακριβώς στη ριζική μεταβολή των υπαρχόντων νομικών και πολιτικών θεσμών. Περαιτέρω όμως η επαναστατική διαδικασία τίθεται από τον Lenin όχι μόνον υπεράνω των κανόνων του προϊσχύσαντος δικαίου, αλλά και πάνω από τους κανόνες που θεσμοθετεί η ίδια η επαναστατική εξουσία, αν απαιτηθεί τούτο από τις ανάγκες κατίσχυσης των σοσιαλιστικών δυνάμεων στην πολιτική διαπάλη.

Ειδικότερα, από τη λενινιστική αντίληψη, προεξοφλείται ότι *οι θεσμοί της (αποκλειστικώς) αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας θα συρρικνωθούν, ενώ και οι πολιτικές ελευθερίες θα αλλοιωθούν δραστικά*. Είναι αξιοσημείωτο ότι και οι μεν και οι δε κατά βάθος ορώνται, υπό το λενινιστικό πρίσμα, ως προϊόντα του *αστικού* πολιτισμού, προορισμένα να εκφυλισθούν σε σοσιαλιστική δημοκρατία. Με πιο θεωρητική διατύπωση, το κανονιστικό πλαίσιο της ισχύος τους απορροφάται δίχως υπόλοιπο από το ιστορικό πλαίσιο της *αστικής* δημοκρατίας. Η τελευταία άλλωστε δεν είναι, στην ίδια γραμμή ανάλυσης, παρά η πιο εξελιγμένη πολιτική μορφή επένδυσης της δικτατορίας που ασκεί καθημερινά η αστική τάξη πάνω στη ζωντανή εργασία³.

Αυτή η λενινιστική ιδέα επρόκειτο να αποτελέσει στη συνέχεια, σε ακόμη πιο άκαμπτη μορφή, συστατικό στοιχείο του ιδεολογικού οπλοστασίου της Γ' Διεθνούς και του πολιτικού δόγμα-

τος των κομμουνιστικών κομμάτων. Αντίθετα, η κεντρική θέση για τα συμβούλια των εργαζομένων, που ενυπήρχε στη λενινιστική θεωρία και δράση, παραγκωνίσθηκε ύστερα από την πρώτη ορμή της Οκτωβριανής επανάστασης, προς ανυπολόγιστη ζημία των ιδεών της άμεσης δημοκρατίας των εργαζομένων, σε καθημερινή βάση και με διάφανο τρόπο. Δεν προσφέρεται εδώ κατάλληλη ευκαιρία να εξετασθούν οι συγκυριακές ή οι βαθύτερες περιστάσεις (συνολική υπανάπτυξη της τσαρικής Ρωσίας, καπιταλιστική περικούκλωση, εμφύλιος πόλεμος κ.λ.π.), κάτω από το συντριπτικό βάρος των οποίων η πορεία των πραγμάτων απέληξε στον σταλινικό ολοκληρωτισμό. Αξίζει εν τούτοις να ανασκευασθεί η μονόπλευρη κατηγορία, ότι η πολιτική σκέψη του ίδιου του Lenin έρρεπε εξ υπαρχής και εξ ολοκλήρου στον αυταρχικό κρατισμό.

Δεν πρέπει να λησμονείται, αντιστικτικά, η κυρίαρχη πλέον –στη χαραυγή του 20ου αιώνα– τάση της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, για εμμονή στην κοινοβουλευτική δημοκρατία με κάθε θυσία και με απόρριψη της ιδέας για μορφές άμεσης δημοκρατίας των συμβουλίων. Τη θέση αυτή ο Lenin επέκρινε εύλογα⁴, όχι μόνο διότι πεδίκλωνε κάθε διαδικασία πραγματικού κοινωνικού μετασχηματισμού, αλλά και επειδή πτώχαινε το κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο του σοσιαλισμού, αρκούμενη σε απλή αναπαραγωγή της «τυπικής» αστικής δημοκρατίας. Παρόλα αυτά το καίριο πρόβλημα της εναλλακτικής στρατηγικής των Μπολσεβίκων εντοπιζόταν ακριβώς στην πλήρη υποκατάσταση των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας από την –ελπιζόμενη αλλά τελικώς ματαιωθείσα– άμεση δημοκρατία στη βάση.

Ο Karl Kautsky, ηγετική φυσιογνωμία της Β΄ Διεθνούς, συμμεριζόταν εν μέρει την ελπίδα του E. Bernstein για σταδιακή βελτίωση των θέσεων μάχης των εργαζομένων, μέχρις ότου καταστεί ώριμη η κοινωνική μεταβολή. Και αυτός επίσης πίστευε στην ιστορικά κατεκτημένη αξία των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών, στον πολυκομματισμό, σε περιοδικές γενικές εκλογές με καθολική ψηφοφορία και στον κοινοβουλευτισμό. Περισσότερο όμως ρεαλιστικά από τον Bernstein, δεν απέκλειε διόλου την πιθανότητα ανάφλεξης κοινωνικών συγκρούσεων, σε μία πορεία κοινωνικού μετασχηματισμού. Τυχόν βίαιη αντίδραση εκ μέρους των αντιτιθέμενων στη δημοκρατική πλειοψηφία του εργαζόμενου λαού δικαιολογεί την πρόσκαιρη χρήση βίας από τη νόμιμη σοσιαλιστική κυβέρνηση⁵.

Ύστερα από την Οκτωβριανή επανάσταση, αρκετά χρόνια ήδη μετά από το σχίσμα σοσιαλιστών-κομμουνιστών στο ξεκίνημα του

εικοστού αιώνα, ο Kautsky θα τονίσει ότι κατά τη σοσιαλιστική μετάβαση ίσως καταστεί αναπότρεπτη προσωρινά η δικτατορική άσκηση της εξουσίας κατά των παρανομούντων αντιπάλων της σοσιαλιστικής δημοκρατίας. Κατά τα λοιπά όμως το Κράτος θα παραμείνει σε αδρές γραμμές «κράτος δικαίου» (rechtsstaat) και πολιτική δημοκρατία. Αν το σοσιαλιστικό εγχείρημα δεν φαίνεται εφικτό με δημοκρατική διαδικασία και ιδιαίτερα αν δεν εμβαπτίζεται στη συναίνεση της πλειοψηφίας του λαού, τούτο σημαίνει απλούστατα ότι δεν επέστη ακόμη η ώρα της πραγματοποίησής του⁶.

Ο ίδιος καυτηρίαζε ως αντιμαρξιστική τη βούληση (προπάντων των Μπολσεβίκων) να υπερπηδηθούν τεχνητά κάποια αναγκαία στάδια της ιστορικής διεργασίας που οδηγεί, κατά τη γνώμη του εξελικτικά, στην κατάρρευση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Αν ο σοσιαλισμός συνεπάγεται ολοκλήρωση της ελευθερίας των ανθρώπων, με ταυτόχρονη κατάργηση κάθε μορφής εκμετάλλευσης και καταπίεσης, τότε και η κοινωνική επανάσταση, τόσο στη μορφή όσο και στα περιεχόμενά της, θα πρέπει να αποτελεί προεπίκασμά του. Ο Kautsky εφιστούσε κιάλας την προσοχή στο γεγονός ότι ο Engels –ήδη από το νεανικό έργο του *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία (1845)*– είχε υποστηρίξει δικαίως ότι η κοινωνική επανάσταση θα είναι μελλοντικά τόσο λιγότερο βίαιη και αιματηρή, όσο η εργατική τάξη θα έχει αφομοιώσει δημιουργικά τις σοσιαλιστικές ιδέες.

Ο Kautsky επέρριπτε εναντίον του Μποσλεβικικού κόμματος τη μομφή ότι αυτό, μετά από ένα λαϊκό ξέσπασμα οργής και εκδικητικότητας, εγκαθίδρυσε σύντομα μια μονοκομματική δικτατορία, αντί να αποδυθεί σε αγώνα για την ελευθερία, φέρνοντας την ανθρωπότητα σε υψηλότερο σημείο ανάπτυξης. Στον μακρύ κατάλογο των κατηγοριών του περιλάμβανε την εγκατάλειψη της πολιτικής δημοκρατίας, την περιφρόνηση των ατομικών ελευθεριών (ιδίως της προσωπικής ελευθερίας, της ελευθερίας της γνώμης και του τύπου), την επιβολή καταναγκαστικής εργασίας, τη γραφειοκρατική οργάνωση της εξουσίας κ.λ.π.

Αυτό που απουσίαζε πάντως από την ολομέτωπη κριτική του Kautsky στην Οκτωβριανή επανάσταση, ήταν η κατανόηση των ιδιαίτερων ιστορικών όρων κάτω από τους οποίους αυτή εξερράγη και επικράτησε, καθώς και η αντίληψη των άμεσων κινδύνων που την απειλούσαν. Ο Kautsky δεν καταπίεσθη καν με το θέμα ποιά μέτρα των Μποσλεβίκων ήταν ή θα μπορούσαν να είναι ενδεδειγμένα, διότι κατά βάθος φρονούσε ότι το όλο εγχείρημα ήταν έτσι κι αλλιώς πρόωρο. Μένοντας δέσμιος στον εξελι-

κτισμό της Β΄ Διεθνούς, έμοιαζε να περιεργάζεται την επανάσταση στην υπανάπτυκτη τσαρική Ρωσία ως ιστορικό παράδοξο, που παραβαίνει τον άτεγκτο νόμο της σταδιακής ιστορικής εξέλιξης.

Η επίσημη θέση της γερμανικής ιδίως σοσιαλδημοκρατίας για δημοκρατική πλεύση προς το σοσιαλισμό συγκέντρωσε σφοδρά πυρά εκ μέρους του πολιτικού χώρου των Ευρωπαίων κομμουνιστών. Ιδιαίτερα με αφορμή την έκρηξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου –στον οποίο το γερμανικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα πράγματι σύρθηκε άβουλα, παρασυρμένο από την περιρρέουσα, φιλοπόλεμη πατριωτική ρητορεία– και ακόμη περισσότερο την επαύριο της ρωσικής επανάστασης, το ρήγμα μεταξύ σοσιαλιστών και κομμουνιστών βάθυνε δραματικά.

Ο χώρος δεν επιτρέπει μια ιστορική αναδρομή στις φάσεις και τις πλευρές της αντιδικίας εκείνης. Αυτό που ενδιαφέρει εδώ περισσότερο είναι το επίδικο αντικείμενο γύρω από τη δημοκρατική ή μη μετάβαση στο σοσιαλισμό, καθώς και το συνακόλουθο πρόβλημα της επαναστατικής βίας. Η περισσότερο βαρύνουσα πολιτικά απάντηση από τη μεριά των κομμουνιστικών δυνάμεων της εποχής δόθηκε, όπως είναι γνωστό, από τον Βλαδίμηρο Ίλιτς Ουλιάνωφ. Όμως στο σημείο αυτό σκόπιμο θα ήταν να υπενθυμισθεί, με τη μεγαλύτερη δυνατή συντομία, την παρόμοια, αν όχι ταυτόσημη, πολιτική θέση, εκείνη την εποχή, του Leon Trotsky της άλλης ηγετικής προσωπικότητας των Μπολσεβίκων.

Στο γενικό ζήτημα της δημοκρατικής οικοδόμησης του σοσιαλισμού, η τοποθέτηση του Trotsky εξέφραζε εμφανώς τη θέση του ρωσικού κομμουνιστικού κόμματος. Στο σοσιαλισμό «δεν θα υπάρχει ο μηχανισμός καταναγκασμού που είναι σήμερα το Κράτος. Διότι αυτό θα έχει παραμερισθεί εντελώς μέσα σε μια κοινωνία παραγωγής και κατανάλωσης. Παρόλα αυτά ο δρόμος για το σοσιαλισμό διασχίζει μια περίοδο με την υψηλότερη δυνατή ένταση της κρατικής αυθεντίας (...). Όπως ακριβώς μια λάμπα, προτού καεί, δίνει λαμπρή φλόγα, έτσι και το Κράτος, προτού εξαφανισθεί, παίρνει τη μορφή της δικτατορίας του προλεταριάτου, δηλαδή της πιο αμείλικτης μορφής Κράτους, που αγκαλιάζει τη ζωή των πολιτών κυριαρχικά και προς κάθε κατεύθυνση»⁷.

Σκοπός του κοινωνικού μετασχηματισμού είναι η απελευθέρωση των αθρώπων και η παρασκευή προϋποθέσεων για αληθινή, οικονομική και ζωντανή ισότητα μεταξύ τους, χάριν του ενιαίου ηθικού συμφέροντος της ανθρωπότητας. Πώς όμως θα συμβεί αυτό; Κατά τον Trotsky, όποιος στοχεύει το σκοπό δεν μπορεί να αποποιείται τα αναγκαία μέσα. Αν η σοσιαλιστική επανάσταση

απαιτεί δικτατορία, «τη μόνη μορφή με την οποία η εργατική τάξη μπορεί να αποκτήσει τον έλεγχο του κράτους» –με τα λόγια του Kautsky–, έπεται ότι η δικτατορία πρέπει να κατοχυρωθεί με κάθε θυσία. Προς τούτο πρέπει να χρησιμοποιηθούν όλα τα διαθέσιμα μέσα, όπως η ένοπλη εξέγερση και εν ανάγκη η κατατρομοκράτηση των αντιπάλων.

Αν απαιτηθεί καταπίεση, τότε, σύμφωνα με τον Trotsky, το πρόβλημα των μορφών ή των βαθμών της *θέτει ζητήματα προσφορότητας και όχι «αρχής»*. Σε εμφύλια σύρραξη διεξάγεται αγώνας ζωής και θανάτου. Στη ροή της, παραδείγματος χάριν, ο τύπος δεν είναι αγαθό μιας αφηρημένης κοινωνίας, αλλά ένα από τα όπλα δύο αντιμαχόμενων, ένοπλων και ασυμφιλίωτων στρατοπέδων. Η καταστροφή του τύπου του αντεπαναστατικού στρατοπέδου επομένως ίσως γίνει εξίσου σκόπιμη όπως η καταστροφή των οχυρωματικών του θέσεων, των επικοινωνιών ή του συστήματος πληροφοριών του⁸.

Ο Trotsky δεν αρνιόταν τη σωρεία προληπτικών και κατασταλτικών μέτρων που πάρθηκαν κατά την εμφύλια σύγκρουση στη Ρωσία. Τα δικαίωσε όμως με το επιχείρημα ότι ήταν απαραίτητα για την επιτυχή έκβαση της επανάστασης. Αυτή πάλι φαινόταν ως αναπόφευκτο μέσο για την ανατροπή της κεφαλαιοκρατικής τάξης πραγμάτων και εύρισκε τη δικαίωσή της από τον επιδιωκόμενο μέσω αυτής σκοπό (consequentialism). Αν το επαναστατικό ξέσπασμα έμοιαζε –τουλάχιστον εκείνη την εποχή– ως αναγκαίος σταθμός στο ριψοκίνδυνο ταξίδι για το σοσιαλισμό, αυτό εξηγούνταν, όπως πίστευε ακράδαντα ο Trotsky, επειδή η Ιστορία δεν κατάφερε να υποδείξει άλλο οδοιπορικό, ιδίως με την τήρηση της κοινοβουλευτικής νομιμότητας από όλα τα εμπλεκόμενα μέρη. Παρομοίαζε γι' αυτό παραστατικά την εμμονή της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας στον «φετιχισμό» της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας με πλοίο που κατασκευάστηκε για λίμνες και υπήνεμα λιμάνια και όχι για ανοικτές θάλασσες ή για θυελλώδη καιρό.

Οι ανωτέρω απόψεις του Trotsky, όπως άλλωστε και του Lenin, δεν ήταν καθόλου απαλλαγμένες από διλήμματα και ασθενικές πλευρές. Ωστόσο ειδικά στο περίοπτο ζήτημα της σχέσης του σκοπού με τα μέσα της πολιτικής δράσης⁹, η σκέψη του Trotsky έθιγε ένα πρόβλημα πολύ γενικότερο από το μαρξιστικό πλαίσιο προβληματισμού. Το ότι ένας «ανώτερος σκοπός» εξαγνίζει (;) τα ήκιστα ευγενικά μέσα που τυχόν απαιτούνται για την πραγμάτωσή του, δεν είναι διόλου μαρξιστική επινόηση, αλλά πρόβλημα κλασσικό στην ηθική και την πολιτική φιλοσοφία¹⁰. Με την επίκληση αυτής της αρχής, λόγου χάριν, δεν ρίφθηκαν άραγε οι

ατομικές βόμβες στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι, λίγα μόλις χρόνια μετά τη συγγραφή του έργου του Trotsky, *Η δική τους ηθική και η δική μας*; Και μάλιστα με την ευθύνη μιας αμερικανικής κυβέρνησης που ασφαλώς δεν είχε την παραμικρή σχέση με τη μαρξιστική πολιτική φιλοσοφία σε οποιαδήποτε παραλλαγή της;

Πολύ συνοπτικά, η γνώμη του Trotsky χώλαινε εν τούτοις σημαντικά¹¹.

α) *Ως προς τους θεμιτούς στόχους της επαναστατικής δράσης*, δεν διέκρινε ουσιαστικά μεταξύ ένοπλων και άμαχων αντιπάλων. Επιδοκίμαζε φερ' ειπείν την ομηρία άοπλων πολιτών, με τη σκέψη ότι αυτοί πιθανώς συνδέονται με δεσμούς ταξικούς ή οικογενειακούς προς τους μαχητές του συντηρητικού στρατοπέδου¹². Με αυτόν τον τρόπο όμως η θέση του αφενός αγνοούσε την αρχή του σεβασμού της ζωής των αμάχων, αφετέρου διήρυνε τον εχθρικό πληθυσμό σε μία φρικαλέα κλίμακα. Στη χορεία των αντιπάλων, των οποίων επιτρέπεται η εξόντωση, συγκαταλέγονταν έτσι ακόμη και απλοί υποστηρικτές ή συμπαθούντες.

β) *Ως προς τα θεμιτά μέσα, την έκταση και την ένταση της προσβολής των αντιπάλων*, στην άποψη του Τρότσκι απουσίαζε μάλλον η αξία της ελάχιστης δυνατής βίας. Εξάλλου η γνώμη του ότι έτσι κι αλλιώς οι σύγχρονες τεχνικές του πολέμου καταδικάζουν σε θάνατο μεγάλες μάζες ανθρώπων, ακόμη και αμάχων¹³, απλώς υπεξέφευγε από το θέμα ότι εν πάσει περιπτώσει ο εμπρόθετος φόνος πολυάριθμος αμάχων είναι κάτι διαφορετικό και απείρως επιβαρυντικότερο από την εξ αμελείας θανάτωση ορισμένων αμάχων στη διάρκεια πλήγματος σε βάρος στρατιωτικού στόχου. Η αδιάκριτη θανάτωση αντίπαλων πολεμιστών και άοπλων πολιτών, ωστόσο, δεν θα αποτελούσε απλώς σφάλμα τακτικής ή πολιτικά άστοχη ενέργεια, αλλά έγκλημα, απολύτως καταδικαστέο ηθικά.

Ακόμη χειρότερα η θέση του αρχηγού του κόκκινου στρατού οδηγούσε σε *γενικευμένη απαλλαγή όσων συμμετέχουν σε μακελειό άμαχων πολιτών από κάθε ηθικονομική ευθύνη*, με το παραπλανητικό επιχείρημα ότι μόνη «υπεύθυνη» προς τούτο είναι εν γένει η κόλαση του πολέμου, είτε αυτός είναι εμφύλιος είτε διεθνής. Εν ονόματι του αναπόφευκτου της ευρείας χρήσης βίας σε πολεμική σύγκρουση, εντέλει αρνιόταν και την ιδέα κάποιων περιοριστικών κανόνων και ηθικοπολιτικών φραγμών στη χρήση της βίας εναντίον των εχθρών.

Και ναι μεν τέτοιοι κανόνες ατυχώς έχουν περιορισμένη αποτελεσματικότητα σε περιόδους πολεμικών συγκρούσεων, ωστόσο διατηρούν τη σχετική έστω ισχύ τους, είτε έχουν τύχει γραπτής

αποτυπώσεως σε διεθνείς συνθήκες είτε παραμένουν άγραφοι. Ο θεμελιωτικός λόγος τέτοιων κανόνων, έγκειται βασικά στην αμοιβαία ανάγκη και το κοινό συμφέρον όλων ώστε ακόμη και η δραματικότερη διανθρώπινη σύγκρουση, ο πόλεμος, να μη συνεπάγεται, κατά το δυνατόν, την επιστροφή στην πρωτόγονη βαρβαρότητα.

Τέλος, το επιχείρημα ότι ενδέχεται και οι αντίπαλοι να μετέρχονται αθέμιτα και απάνθρωπα μέσα αντιπαράθεσης από μόνο του δεν δικαιολογεί φυσικά την προσφυγή των επαναστατικών δυνάμεων σε παρόμοια μέσα. Το ότι οι αντίπαλοι παρασπονδούν από τις αρχές ενός δίκαιου πολέμου, αποτελεί απλώς παραβίαση και πάντως όχι κατάργηση της ισχύος των αρχών αυτών. Πράγμα που σημαίνει επομένως ότι οι αρχές αυτές παραμένουν ηθικοπολιτικά δεσμευτικές για όλους. Πολεμική δράση που αντιβαίνει σε αυτές ανταποκρίνεται ίσως στην κακή ηθική ποιότητα των αντιπάλων, *δεν συνάδει όμως με μία χειραφετητική πολιτική ηθική.*

Αρμόζει παρά ταύτα να τονισθεί και πάλι ότι οι επιλήψιμες αυτές γνώμες δεν προσιδιάζουν ειδικά στο «μαρξισμό». Κατά καιρούς ανάλογες θέσεις, ή πολύ χειρότερα εγκληματικές πράξεις, έχουν προέλθει στην ιστορία από δρώντες με πολύ διαφορετικό πολιτικό και φιλοσοφικό φρόνημα, ακόμη και διακηρυγμένου «φιλελεύθερου» προσανατολισμού. Αρκεί να αναλογισθεί κανείς, υπό τύπον ιστορικού παραδείγματος, αναρίθμητα επεισόδια εξολόθρευσης Ινδιάνων στις ΗΠΑ ή αυτοχθόνων σε πολλά άλλα μέρη του κόσμου από αποικιοκρατικές δυνάμεις, κατά τον 19ο αιώνα και όχι μόνο.

II

Η διαπεραστική κριτική της λενινιστικής θεωρίας και πολιτικής πρακτικής από τη Rossa Luxemburg¹⁴ έθετε στο στόχαστρό της την ουσιαστική κατάργηση της πολιτικής δημοκρατίας, αλλά και την ενίοτε αχρειαστη προσφυγή στη βία ή την ανοικτή καταπίεση. Η στρατευμένη διανοήτρια, υπεράνω υποψίας για «δεξιό αναθεωρητισμό», κατά πρώτο λόγο μεμφόταν πράγματι στους Μπολσεβίκους όχι την έμφαση στη σπουδαιότητα της άμεσης δημοκρατίας των συμβουλίων (Σοβιέτ), αλλά αντιθέτως την *υποβάθμιση, μέχρι καταργήσεως, των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.* Η διορατική εκτίμησή της έμελλε σύντομα να αποδειχθεί προφητική: με την κατάλυση της πολιτικής πολυμέρειας και αυτή η ίδια η ζωή των Σοβιέτ θα παρασυρόταν από τη

γενικευμένη παραλυσία σε ολόκληρη τη χώρα. Χωρίς ελεύθερες γενικές εκλογές, ελευθερία του τύπου και του συνέρχεσθαι, ή ελεύθερη διαπάλη γνώμων και ιδεών, η ζωή σβύνει σε κάθε πολιτικό θεσμό και η γραφειοκρατική εξουσία στέφεται μόνη νικήτρια.

Η κριτική της Luxemburg τεμνόταν οπωσδήποτε σε ουσιώδη σημεία με εκείνην του Kautsky. Αντίθετα όμως από εκείνον αντιλαμβάνονταν ότι θα ισοδυναμούσε με θαύμα το να λάβαινε χώρα μια άσπιλη κοινωνική επανάσταση σε μια απομονωμένη χώρα, εξαντλημένη από παγκόσμιο πόλεμο, περικυκλωμένη από ιμπεριαλιστικές δυνάμεις και εγκαταλελειμμένη πολιτικά και ιδεολογικά από την ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία, ή σε μια χώρα, επιπροσθέτως, η οποία δεν είχε ευτυχήσει να γνωρίσει ούτε ευρωπαϊκό διαφωτισμό ούτε φιλελεύθερη ή δημοκρατική πολιτική και πνευματική παράδοση. Υπό τις περιστάσεις εκείνες, συν τη λυσώδη αντίδραση των κατεστημένων κοινωνικών δυνάμεων, η R. Luxemburg αναγνώριζε με ειλικρίνεια ότι καθίστατο ανεκτή ή επιβεβλημένη η λήψη ποικίλων προληπτικών και κατασταλτικών μέτρων από τη σοβιετική κυβέρνηση. Αυτά τα μέτρα πάρθηκαν σε απάντηση στην υπονομευτική ή και ανοικτά στασιαστική συμπεριφορά των αντιπάλων, προκειμένου να καμφθεί η αντίστασή τους, κατ' ανάγκην με σιδερένια πυγμή¹⁵.

Η σκέψη της R. Luxemburg παλλόταν, είναι αλήθεια, από απεριόριστη εμπιστοσύνη στην επαναστατική δράση αυτόνομα διαφωτισμένων μαζών. Εφόσον αυτές θα είχαν επιτύχει μια ηθική και πνευματική αναμόρφωση σε βάθος, η μετασχηματιστική δράση τους θα ήταν σε θέση –σε συνθήκες πλήρους πολιτικής δημοκρατίας– να επανορθώσει καθ' οδόν σφάλματα και αποκλίσεις. Επρόκειτο για μια ορθή όσο και εξιδανικευμένη εικόνα επανάστασης, συνειλημμένη στο εύκρατο κλίμα της ευρωπαϊκής πολιτικής και πνευματικής παράδοσης. Σε σύγκριση με αυτήν η ρωσική επανάσταση αναγκαστικά φαινόταν να υστερεί απελπιστικά.

Μολονότι η Luxemburg δεν απέρριπτε a priori τη δυνατότητα άσκησης βίας, ωστόσο δεν εξειδίκευε εκτενώς τα θεμιτά προς τούτο μέσα, υπογραμμίζοντας πάντως τον σπουδαίο περιορισμό, ότι τέτοια θα ήσαν *όσα εξυπηρετούν τα συμφέροντα του συνόλου*¹⁶. Σε περιπτώσεις όμως παράνομης και επιθετικής αντίδρασης των αντιπάλων μιας νομιμοποιημένης σοσιαλιστικής κυβέρνησης, όπως ήταν οι δολιοφθορές και φθορές στη δημόσια περιουσία ή ένοπλη εξέγερση από οργανωμένες πολιτικές ομάδες, δικαιολογούσε βάσιμα την επιβολή ποινών και αποφασιστικών μέτρων, όπως ήταν η στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων, η κατά-

σχεση περιουσιακών στοιχείων και εν γένει η απαλλοτρίωση των οικονομικών ερεισμάτων των παρανομούμενων αντιπάλων¹⁷.

Η κριτική της R. Luxemburg στη μπολσεβικική στρατηγική αποδεικνυόταν ιδιαίτερα καρποφόρα στον αιτιολογημένο διπλό ψόγο της ως προς την κατάργηση της δημοκρατίας, αλλά και ως προς την αναγωγή της λενινιστικής τακτικής σε υποχρεωτικό υπόδειγμα σοσιαλιστικής τακτικής γενικής ισχύος, αποδεδειγμένο από τις ειδικές γενεσιουργές συνθήκες του ρωσικού χώρου. Τα βέλη της στρέφονταν κατά του Lenin και του Trotsky, καταρχήν επειδή με τον τακτικιστικό παραμερισμό της πολιτικής δημοκρατίας το νεότευκτο επαναστατικό καθεστώς αποκοπτόταν από τη ζωντανή πηγή του, που δεν θα ήταν άλλη από την ενεργητική και απρόσκοπτη, κατά το δυνατόν, παρουσία των πλατύτερων στρωμάτων του λαού¹⁸. Η καταστρεπτική αυτή επιλογή απέβαινε ακόμη πιο ολέθρια, εφόσον η ηγεσία του ρωσικού κομμουνιστικού κόμματος διέσπειρε την εντύπωση ότι ο κοινωνικός μετασχηματισμός περικλειόταν πλέον σε μια έτοιμη συνταγή, την οποία οι σοσιαλιστικές δυνάμεις άλλων χωρών δεν θα είχαν παρά να διεκπεραιώσουν πιστά¹⁹.

Το ζωτικό σφάλμα της λενινιστικής αντίληψης για την οικοδόμηση της σοσιαλιστικής δημοκρατίας συνίστατο λοιπόν στην υποτίμηση των πολιτικών ελευθεριών των σύμμαχων δυνάμεων και ακόμη περισσότερο των αντιπάλων και στην υποσκέλιση των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας²⁰, με την εσφαλμένη πίστη ότι πρόκειται μονάχα για κανονιστικά αποστάγματα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και επομένως ότι δεν μπορούν να χρησιμεύσουν ως θεσμικά υλικά για το κτίσιμο ενός σοσιαλιστικού οικοδομήματος. Και άλλες όμως πτυχές της λενινιστικής στρατηγικής ήγειραν σοβαρές αμφισβητήσεις, όπως η συγκρότηση και δράση του κόμματος «νέου τύπου»²¹ ή η ενστάλαξη νέας κοινωνικής συνείδησης στην εργατική τάξη εκ των έξω, με πρωτοβουλίες της επαναστατικής πρωτοπορίας.

Η καθοδηγητική γραμμή της λενινιστικής σκέψης όσο και η οξυδερκής κριτική της εκ μέρους της R. Luxemburg αναπότρεπτα εμφάνιζαν ουσιώδεις οφειλές²², ένθεν και ένθεν, στην εξαιρετικά διαφορετική ιστορική κατάσταση αφενός στην υπανάπτυκτη τσαρική Ρωσία και αφετέρου στην ήδη αστικοποιημένη ευρωπαϊκή κοινωνία. *Η δεσπόζουσα τάση στην ηρωική Οκτωβριανή επανάσταση υπήρξε αντικαπιταλιστική, με την έννοια ότι επιζητούσε όχι τόσο την ανατροπή, όσο μάλλον την αποτροπή του καπιταλισμού, κάτι που διέφευγε τόσο από τους πρωταγωνιστές, όσο και από τους επικριτές της.*

Εξάλλου αυτό που στο Βερολίνο έμοιαζε ως αυτονόητη πολιτισμική κατάκτηση –η ατομική ελευθερία, η πολιτική δημοκρατία και συλλογική αυτονομία– στην πόλη του Αγίου Πέτρου ή τη Μόσχα φαινόταν ως αστική πολυτέλεια ή επιπόηση. Αλλά και αντίστροφα ο εμφύλιος αγώνας ζωής και θανάτου, που διαδραματιζόταν στη βασανισμένη ρωσική γη, φάνταζε στα μάτια των δυτικών συντρόφων ως εν πολλοίς άσκοπο λουτρό αίματος και πολιτισμικός εκπεσμός. Σε μία εποχή που η πολιτική ασκείτο με τα όπλα, οι Μπολσεβίκοι έπραξαν πράγματι ό,τι και οι αντίπαλοί τους. Άλλωστε τρανή απόδειξη της αμφίπλευρης αυτής ιστορικής αλήθειας υπήρξε και η στυγερή δολοφονία της R. Luxemburg από καθεστωτικές γερμανικές δυνάμεις, την ίδια εποχή.

Ασφαλώς η ιστορική διαδικασία που επακολούθησε τη συγκλονιστική επανάσταση του Οκτωβρίου 1917 δεν «εφάρμοσε» μια έτοιμη, προειλημμένη κοινωνική και πολιτική θεωρία, εν είδει εκτελέσεως πειράματος της Φυσικής. Ούτε καν του ίδιου του ηγέτη της, του Lenin, παρά την κυριαρχική παρουσία του τελευταίου. Πολύ λιγότερο φυσικά του Karl Marx. Σε ένα ιστορικό δράμα, όποτε οι πρωταγωνιστές και οι κομπάρσοι του ερμηνεύουν και υιοθετούν στοιχεία μιας θεωρίας κοινωνικής κριτικής, το κάνουν κατά κανόνα επιλεκτικά και αυθόρμητα. Και πράττουν έτσι μέσα σε αντικειμενικές συνθήκες, που συχνά υπερβαίνουν αρχικές προθέσεις, υπό την πίεση περιστάσεων επιβεβλημένων και όχι ελεύθερα επιλεγμένων, κατά την ενεργητική επιδίωξη των συμφερόντων τους σε αντιμαχία προς ξένα ή αντίθετα συμφέροντα και προσδοκίες.

Οι ιστορικές εκβάσεις είναι κατανοήσιμες εκ των υστέρων, εφόσον θεματοποιηθεί η συνδυασμένη επενέργεια συνιστωσών ιδιαίτερα περίπλοκων και αντιφατικών. Θα αποτελούσε ασύγγνωστη ιδεαλιστική πλάνη –εκτός αν είναι πολύ πεζά ιδεολογική και υποβολιμαία ανάγνωση της Ιστορίας– να πιστέψει κανείς ότι μια ευρύτερη ιστορική εποχή μπορεί ποτέ να συντονισθεί στην τροχιά που της προδιέγραψε η «λογική» μιας κοινωνικής ή πολιτικής θεωρίας. Και όμως αυτό ακριβώς υποδηλώνει η χονδροειδής εξίσωση: Marx = Γκουλάγκ.

Σε παρόμοια αντίληψη τα δρόντα ιστορικά υποκείμενα υποβιβάζονται σε άβουλο αντικείμενο διανοητικής χειραγώγησης, σε άθυρμα στα επιδέξια χέρια ενός προμηθεϊκού συντάκτη ιστορικών σχεδίων, άμεσης ή απώτερης εφαρμογής. Αν κανείς ήθελε να πάρει στα σοβαρά μια παρόμοια φιλοσοφική ατασθαλία, τότε θα αρκούσε να αντείπει ότι αυτή υποπίπτει σε κλασσικό σφάλμα *non sequitur*. Προβαίνει, με άλλα λόγια, σε ένα πελώριο λογικό άλ-

μα, αφήνοντας αναπόδεικτο ή ατεκμηρίωτο αυτό ακριβώς που όφειλε να είναι το αποδεικτέο θέμα. Εν προκειμένω δηλαδή καταλείπεται αδιερεύνητη η αιτιώδης σύνδεση, δήθεν, μεταξύ της Μαρξικής θεωρίας της χειραφέτησης με οποιουδήποτε είδους ολοκληρωτισμό.

Αν και το όλο ζήτημα χρήζει ασφαλώς επισταμένης έρευνας, θα ήταν σκόπιμο να συζητηθεί σοβαρά μήπως η Οκτωβριανή επανάσταση δεν οδήγησε «μοιραία» στον ολοκληρωτισμό. Μέχρι το καλοκαίρι του 1918, ο συνασπισμός σοσιαλιστικών κομμάτων, σε γενικές γραμμές, δεν άσκησε δικτατορικά την εξουσία, παρά την εκρηκτική κατάσταση που επικρατούσε στη χώρα και διεθνώς. *Οι νεαροί θεσμοί άμεσης δημοκρατίας δεν υπήρξαν αφεαυτών η απαρχή του κρατικού ολοκληρωτισμού.* Ούτε ήσαν εκ γενετής ασυμβίβαστοι με τη λειτουργία περισσότερων του ενός κομμάτων. Ο μονοκομματισμός δεν επιβλήθηκε από τους Μπολσεβίκους ούτε εξ αρχής, ούτε σε εκτέλεση προϋπάρχοντος προτύπου. Υπήρξε μάλλον *αποτέλεσμα* μιας κολοσσιαίας διαδικασίας πάλης, εν μέσω μιας χαώδους καταστάσεως διάλυσης και εξαθλίωσης του ρωσικού λαού. Στη διάρκειά της, όπως είναι γνωστό, ακόμη και φίλιες πολιτικές δυνάμεις έγειραν προς την αντεπαναστατική πλευρά, συνεπικουρούμενη και από ξένες στρατιωτικές δυνάμεις.

Οι προηγούμενες σκέψεις προφυλάσσουν από μία υποβαλλόμενη πανταχόθεν, τρέχουσα γνώμη, ότι η Οκτωβριανή επανάσταση «εκ των προτέρων» κουβαλούσε μέσα της τα σπέρματα της διαστροφής της σε ένα ολοκληρωτικό σύστημα κρατικής εξουσίας. Η γνώμη αυτή προσπερνά παρά ταύτα αδιάφορα το γεγονός ότι «ενδιαμέσως» *δοκιμάσθηκε, έστω κι αν δεν τελεσφόρησε, μία ριζοσπαστική ανανέωση της δημοκρατίας εκ των κάτω, με μία τιτάνια προσπάθεια εξόδου των υπηκόων της τσαρικής δεσποτείας στο προσκήνιο του ιστορικού γίνεσθαι.* Η εχθρότητα απέναντι στον δημοκρατικό, πολιτικό και κοινωνικό αυτοκαθορισμό των ανθρώπων, υπήρξε κατ' εξοχήν γνώρισμα του σταλινικού κρατισμού, σε διάκριση προς την πρώτη επαναστατική περίοδο. Αρχική επιδίωξη, έστω και αμφιλεγόμενη, ήταν τα συμβούλια των εργαζομένων να υποκαταστήσουν το αστικό κράτος και η άμεση δημοκρατία την κοινοβουλευτική.

Καθ' οδόν ωστόσο τα Σοβιέτ, αντί να αποτελέσουν μία αντικρατική δύναμη, λειτούργησαν ως παράλληλος πόλος κρατικής εξουσίας, ποδηγητούμενος τελικά από ένα και μοναδικό κόμμα. Τόσο εκείνα, όσο και το ίδιο το κόμμα έδρασαν εντέλει κατά το πρότυπο του αστικού Κράτους, το οποίο καταπολεμούσαν. Η

στρέβλωση αυτή δικαιολογήθηκε κατόπιν με το παράδοξο επιχείρημα, ότι θα έπρεπε να ενδυναμωθεί το Σοβιετικό Κράτος, ώστε να προλειανθούν καλύτεροι όροι της σταδιακής απονεύρωσής του στο άδηλο μέλλον.

Παρόλα αυτά καθόλου δεν στερείται νοήματος το ερώτημα μήπως η ίδια η λενινιστική στρατηγική έπασχε σε θεμελιώδη σημεία της, προτείνοντας εν πολλοίς ένα ιακωβίνικο πρότυπο επαναστατικής αλλαγής. Ήδη έχουμε επισημάνει προηγουμένως την καχυποψία της απέναντι στους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, την ατομική, τη συλλογική και την πολιτική αυτονομία. Από την άποψη αυτήν το ίδιο το ιστορικό σχέδιο κοινωνικής αλλαγής κατατρυχόταν από μία τραυματική ενδογενή αντινομία: από τη μία πλευρά έτρεφε πίστη στη δυνατότητα αποτελεσματικής λειτουργίας της άμεσης δημοκρατίας στη λαϊκή βάση – και μάλιστα παρά την πολιτική απαιδευσία και την πολιτισμική υστέρηση της τελευταίας. Από την άλλη όμως δυσπιστούσε υπερβολικά απέναντι στις λειτουργίες της πολιτικής δημοκρατίας και αντίστοιχα στις ατομικές και πολιτικές ελευθερίες, που όμως θα εξυπηρετούσαν ακριβώς τη συμμετοχική, κοινωνική και οικονομική δημοκρατία.

Πράγματι, δίχως ελεύθερα διαμορφωμένη γνώμη και ενημέρωση και δίχως δυνατότητα κριτικής, αναιρείται η πρωταρχική προϋπόθεση του σχηματισμού ορθών αποφάσεων. Έτσι τραυματίζεται ανεπούλωτα και η ίδια η δυνατότητα λήψης αποφάσεων εύστοχων, είτε με κριτήρια ορθολογικότητας κατά την αξία, είτε ακόμη και με σταθμίσεις ορθολογικότητας κατά το σκοπό. Σε παρόμοια σύνθεση θεσμών, όχι μόνον είναι απραγματοποίητος ο εντελής εκδημοκρατισμός της παραγωγικής σφαίρας, αλλά επιπλέον είναι ανέφικτο μακροπρόθεσμα οι νέες σχέσεις παραγωγής να λειτουργήσουν έστω και με ικανοποιητική αποδοτικότητα. Ακόμη χειρότερα, βεβαίως, διαστρέφονται ανεπανόρθωτα οι ηθικοί και πολιτικοί όροι μιας ολόπλευρης κοινωνικής απελευθέρωσης των ανθρώπων, σε πείσμα της Μαρξικής ιστορικής ουτοπίας.

Εάν ανασκάψει κανείς λίγο περισσότερο στη λενινιστική σύλληψη του αστικού κράτους και τις επιπτώσεις της στο ζήτημα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, τότε προκύπτει μία προβληματική παράσταση κράτους-οργάνου (*instrument*) ταξικής επιβολής, δίχως εσωτερικά χάσματα και αντιφάσεις²³. Οι ταξικές αντιθέσεις εκδηλώνονται, υποτίθεται, έξω από το αστικό κρατικό συγκρότημα. Η κρατική εξουσία θεάται οντολογικά ως σύνολο μηχανισμών που μπορεί να αλλάξει κάτοχο, ώστε ο τελευταίος να τη χρησιμοποιήσει προσωρινά για σκοπούς ακόμη και διαμετρικά

αντίθετους από εκείνους του προκατόχου της. Κατά συνέπεια το ζητούμενο, κατά τη λενινιστική προσέγγιση, δεν μπορεί να είναι ο μετασχηματισμός του αστικού κράτους, αφού αυτό λειτουργεί τάχα μονολιθικά, ανεπηρέαστο από τη δυναμική των κοινωνικών ανταγωνισμών ή την αποτελεσματικότητα των λαϊκών διεκδικήσεων.

Ως κεντρικός στόχος επιτάσσεται λοιπόν η κατακυρίαση και η διάλυσή του από ένα αντι-κρατικό συγκρότημα εξουσίας, όπως τα οργανωμένα συμβούλια της εργατικής τάξης και των συμμάχων της. Η κατάληψη της εξουσίας σημαίνει επομένως τον έλεγχο και τη διεύθυνση των επιμέρους μηχανισμών και παραρτημάτων του κράτους, με σκοπό την καθυπόταξή τους στο αντίπαλο δέος, την εξουσία των Σοβιέτ. Στο μεσοδιάστημα της δικτατορίας του προλεταριάτου αναμενόταν να προκύψει μία πρόσκαιρη, εύθραυστη ισορροπία μεταξύ τους, μια κατάσταση δυαδικής εξουσίας, μέχρις ότου η πλάστιγγα κλίνει αποφασιστικά υπέρ του δεύτερου πόλου εξουσίας.

Παρόμοια εξέλιξη δεν έλαβε χώρα καθόλου, όπως είναι γνωστό. Η επιλογή των Μπολσεβίκων για *γοργή και με κάθε τίμημα βιομηχανική ανάπτυξη*²⁴ και *συνάμα η μονιμοποίηση του «πολεμικού κομμουνισμού»* ως φέρουσα πολιτική δομή της χώρας, οδήγησαν σύντομα στη σταλινική αποθέωση ενός συγκεντρωτικού και αυταρχικού Κράτους-Λεβιάθαν, με εκρίζωση της πραγματικής εξουσίας από κάθε εστία άμεσης κοινωνικής και πολιτικά αντιπροσωπευόμενης δημοκρατίας. Λίγες δεκαετίες αργότερα το αντιδημοκρατικό συγκρότημα κρατικού καπιταλισμού²⁵, μολονότι αντέστη στη λαίλαπα του ναζισμού, θα καταρρεύσει, μη αντέχοντας άλλο τον αμείλικτο οικονομικό και στρατηγικό ανταγωνισμό των κεφαλαιοκρατικών χωρών.

Σημειώσεις

1. Από την εκτεταμένη βιβλιογραφία εντελώς ενδεικτικά βλ. Φραντς Μάρεκ, *Η φιλοσοφία της επανάστασης* (ελλ. μετ. Ολκός, Αθήνα, 1973). Τζουζέπε Βάκα, *Δημοκρατία, αστικό κράτος και σοσιαλισμός* (ελλ. μετ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1974). Μόντυ Τζόνστοουν, *Σοσιαλισμός, δημοκρατία και μονοκομματικό σύστημα* (ελλ. μετ. Αγώνας, Αθήνα, χ.χ.). Ετιέν Μπαλιμπάρ, *Για τη δικτατορία του προλεταριάτου* (ελλ. μετ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1978). Ε. Μπαλιμπάρ, Τ. Λουπορίνι, Α. Τοζέλ, *Η Κριτική της Πολιτικής στον Μαρξ* (ελλ. μετ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1984). Κοσμά Ψυχοπαίδη, «Δημοκρατία και σοσιαλισμός στον κλασικό μαρξισμό», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, αρ. 4 (1982), σελ. 7-36.

2. Από το ογκώδες έργο του σταχυολογούμε το περίφημο: *Κράτος και επανάσταση* (ελληνική μετάφραση της 6' έκδοσης, 1918, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1975).
3. «Η πιο δημοκρατική αστική δημοκρατία δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια μηχανή για την καταστολή της εργατικής τάξης από την αστική τάξη, της μάζας των εργαζομένων από μια χούφτα καπιταλιστές», ο Lenin γράφει ανοιχτά στις «Θέσεις και εισήγηση για την αστική δημοκρατία και τη δικτατορία του προλεταριάτου», 4 Μαρτίου 1919. Το κείμενο περιέχεται στο 49ο τεύχος της επιθεώρησης *Επιστημονική σκέψη* (1991), σελ. 17 και επ.
4. Με τη συνήθη σ' αυτόν δριμύτητα, ιδίως στο έργο του *Η προλεταριακή επανάσταση και ο αποστάτης Κάουτσκι*, 1918 (ελληνική μετάφραση Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986).
5. Βλ. ιδίως το έργο του, *Η κοινωνική επανάσταση*, 1902 (ελληνική μετάφραση Παπαζήσης, Αθήνα, 1985), σελ. 107 κ.ε., και την εκεί εκτενή εισαγωγή του Ηλία Κατσούλη για τον «καουτσκιανισμό», σελ. 11-47.
6. K. Kautsky, *Terrorism and Communism*, 1919 (αγγλ. μετ. London 1920), σελ. 220.
7. Έτσι αποφαίνεται ο ηγέτης του κόκκινου στρατού, στη σκληρή απάντησή του στον Κάουτσκι, σε ομότιτλο έργο: «Τρομοκρατία και Κομμουνισμός», 1919, σε αγγλ. μετ. *Terrorism and Communism*, University of Michingan Press, 1961, σελ. 46.
8. Στο ίδιο, σελ. 62, 177, 46, 78 και 80 αντίστοιχα.
9. Ζήτημα στο οποίο ο Τρότσκι επανήλθε εκ νέου το 1938, με τίτλο «Η δική τους ηθική και η δική μας». Το κείμενο περιλαμβάνεται στην έκδοση L. Trotsky, J. Dewey, G. Novack, *Their Morals and Ours. Marxist versus Liberal Views on Morality*, 4η έκδ., N. York, 1969.
10. Το πρόβλημα θίγεται, με κριτική αναφορά σε απόψεις του Τρότσκι, σε Κώστα Μ. Σταμάτη, «Δημοκρατικός σοσιαλισμός συμβιβάζεται με περιορισμούς των ελευθεριών;», *Ο Πολίτης*, τεύχος 118, Μάρτιος 1922, σελ. 46-52.
11. Εκτενέστερη ανάλυση περιέχεται σε Norman Geras, *Discourses of extremity*, Verso, London, 1990, σελ. 34-50.
12. L. Trotsky, όπ.παρ., σελ. 31-32, 46-47.
13. Στο ίδιο.
14. *Ρωσική επανάσταση*, 1918, ελλ. μετ. Ύψιλον, Αθήνα, 1978, σελ. 68-82.
15. «Έτσι ακριβώς εκδηλώνεται η σοσιαλιστική δικτατορία, που πρέπει να μην υποχωρεί μπροστά στη χρήση καμιάς βίας, για να επιβάλει ή εμποδίσει ορισμένα μέτρα προς το συμφέρον του συνόλου. Αντίθετα όμως ένα εκλογικό δικαίωμα, που μεταφράζεται σε γενική στέρηση αυτού του δικαιώματος από πλατύτατα στρώματα της κοινωνίας, που θγάζει τα στρώματα αυτά έξω από τα πλαίσια της κοινωνίας, ενώ αυτή δεν είναι σε θέση να τους δώσει οικονομικά μια θέση μέσα στα πλαίσιά της, δηλαδή μια στέρηση δικαιωμάτων όχι ως συγκεκριμένο μέτρο για συγκεκριμένο σκοπό, αλλά ως γενικός κανόνας με διαρκή ισχύ, αυτό δεν είναι πλέον ανάγκη της (ενν. προλεταριακής) δικτατορίας, αλλά ένας χωρίς διεξοδο αυτοσχεδιασμός. Λοιπόν: και Σοβιέτ, ως σπονδυλική στήλη, και Συντακτική Εθνοσυνέ-

λευση με καθολική ψήφο», όπ.παρ., σελ. 66. Η ίδια στηλίτευε σωστά την αναγνώριση εκλογικών δικαιωμάτων μονάχα σε όσους είναι σε θέση να προσφέρουν μισθωτή εργασία, κατ' αποκλεισμόν ευρέων μικροαστικών στρωμάτων ή ανήμπορων προς εργασία πολιτών (σελ. 64-65).

16. Ότι η γνώμη αυτή δεν είναι σήμερα καθόλου επαρκής από τη σκοπιά μιας «ηθικής της επανάστασης» βλ. τη διαφωτιστική ανάλυση του Ν. Geras, *Discourses of extremity*, όπ.παρ., σελ. 21-58. Ο Βρετανός θεωρητικός γονιμοποιεί μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ιδέα, μεταφέροντας στοιχεία προβληματικής του «δίκαιου πολέμου» στο πεδίο των ενδοκοινωνικών συγκρούσεων, στην υπόθεση μιας απόπειρας κοινωνικού μετασχηματισμού.

17. *Ρωσική επανάσταση*, όπ.παρ., σελ. 66.

18. «Διατάγματα, δικτατορική εξουσία των επιθεωρητών στα εργοστάσια, δρακόντειες ποινές, τρομοκρατία, όλα αυτά είναι μέσα που παρεμποδίζουν αυτήν την αναγέννηση. Ο μοναδικός δρόμος προς αυτήν είναι το σχολείο της δημόσιας ζωής, η απεριόριστη και όσο το δυνατόν πλατύτερη δημοκρατία, η κοινή γνώμη. Η τρομοκρατία είναι εκείνη που διαφθείρει», στο ίδιο, σελ. 72.

19. Όπ.παρ., σελ. 70.

20. Βλ. Ν. Poulantzas, *L' Etat, le Pouvoir, le Socialisme*, PUF, Paris, 1978, σελ. 277 επ.

21. Βλ. σχετικά Νίκου Μουσούρου, *Η θεωρία του Λένιν για το δημοκρατικό συγκεντρωτισμό* (εκδ. Αγώνας, Αθήνα, 1979), όπου όμως επιχειρείται να αντικρουσθεί η κατηγορία, μεταξύ άλλων της R. Luxemburg, ότι η λενινιστική αντίληψη διακατέχεται από «υποκαταστατισμό» της εργατικής τάξης από το κόμμα και του κόμματος από την ηγετική του ομάδα (ιδίως σελ. 30 κ.ε.).

22. Αναλυτικότερα βλ. J.P. Nettl, *Rossa Luxemburg*, Oxford University Press, 1966, πρώτος τόμος, σελ. 290 κ.ε.

23. Βλ. Ν. Poulantzas, όπ.παρ. σελ. 280 κ.ε.

24. Βλ. σχετικά το κατατοπιστικό άρθρο του Ζήση Παπαδημητρίου, «Η επιστημονική οργάνωση της εργασίας στην ΕΣΣΔ. Οι απόψεις του Λένιν για τον ταιύλορισμό», *Ο Πολίτης*, αρ. 116 (Δεκέμβριος 1991), σελ. 55-59. Για τις άκρως επιζήμιες και μακροπρόθεσμα καθοριστικές επιλογές, που πρυτάνευσαν στους ιθύνοντες κύκλους των Μπολσεβίκων, ως προς το είδος, τους τρόπους και το ρυθμό της «πρωταρχικής σοσιαλιστικής συσσώρευσης», βλ. πρόχειρα Ροσάνα Ροσάντα, «Οι διανοούμενοι και η Σοβιετική Ένωση», σε: Α. Σαφ, Ρ. Ροσάντα, Λ. Τρότσκι, *Το παρόν και το μέλλον του σοσιαλισμού*, ελληνική μετάφραση τριών κειμένων τους (εκδ. Γλάρος, Αθήνα, 1985), σελ. 67-111, ιδίως σελ. 95-107. Ολοκληρωμένη παρουσίαση του ζητήματος υπάρχει στο εμπειριστατωμένο βιβλίο του Alexander Erlich, *The Soviet Industrialisation Debate, 1924-1928*, Cambridge Mass, 1967.

25. Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται εδώ σχηματικά, εννοείται, δίχως αξιώσεις αναλυτικής ακρίβειας.